

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت‌الله سید علی خامنه‌ای در تحقق جامعه اسلامی محمد حسین فتاحیان^۱

چکیده

اندیشه سیاسی اسلام در چند دهه اخیر شاهد تحولات عمده و نوآوری‌های مهمی بوده است. مهم‌ترین و برجسته‌ترین تحول در اندیشه سیاسی اسلام را می‌توان در تحولات انقلاب اسلامی و آراء و اندیشه‌های رهبران انقلاب اسلامی در ایران یافت. آراء و اندیشه‌های امام خمینی^(ره)، خود به عنوان بنیانگذار نخستین نظام سیاسی اصیل شیعی در ایران حایز اهمیت است. اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای نیز به عنوان شاگرد و یار وفادار امام خمینی نقش و جایگاه مهمی دارد. بینش حکیمانه و تجربه عملی رهبری نظام اسلامی در کوران حوادث مختلف در نزدیک به چند دهه، اهمیت توجه به اندیشه‌ها و آراء سیاسی ایشان را برجسته ساخته است. نتیجه پژوهش حاضر بیان گر آن است که؛ بررسی سه دهه در فضای نظر و عمل مقام معظم رهبری نشان از نظام هماهنگی دارد به گونه‌ای که اجزایش یک کل نظام‌مند را تشکیل می‌دهد که ادامه‌دهنده گفتمان فکری علمای گذشته و استمرار بخش گفتمان امام خمینی^(ره) است و با رویکرد اجتهادی به مسایل معاصر می‌پردازد.

واژگان کلیدی

آیت‌الله خامنه‌ای، دین، سیاست، اندیشه سیاسی، اندیشه سیاسی اسلامی.

مقدمه

fattahian@sku.ac.ir

۱ استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسئول)

تاریخ ارسال: ۹۸/۱۱/۱۳

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

بخش مهمی از تاریخ سیاسی و اجتماعی بشر در گستره اندیشه سیاسی اسلام رقم خورده و در این بستر تاریخی، شاهد تحولات اثر گذار، و شکل‌گیری تمدنی پربار هستیم. بنابراین، مطالعه مبادی و مبانی و بررسی سیر دگرگونی تاریخی این اندیشه و مهم‌تر اندیشمندان تاثیر گذار در این مسیر از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است. در این میان، اندیشه و آراء رهبران جامعه؛ کسانی که اندیشه و عمل سیاسی را توأمان تجربه کرده‌اند و از جایگاه والایی در جامعه، نظام سیاسی و مهم‌تر، در نظام دینی برخوردارند، اهمیتی ویژه می‌یابد.

اما در فضای تحولات تاریخ معاصر و پیروزی انقلاب اسلامی ایران، از یک سو مواجهیم با پدیده انقلاب یکی از عمیق‌ترین و پیچیده‌ترین مفاهیم علوم سیاسی و اجتماعی در سده‌های اخیر است که در میان جوامع، به دلایل گوناگون رخ می‌دهد. از سوی دیگر، خاص‌تر «انقلاب اسلامی» به عنوان یکی از شگفت‌انگیزترین انقلاب‌های جهان است که بسیاری از معادلات و تحلیل‌های سیاسی، اجتماعی و بین‌المللی را به هم ریخت و اعجاب اندیشمندان سیاسی و اجتماعی را برانگیخت. از روزهای نخست پیروزی تا امروز که دهه‌ی چهارم را پشت سر گذاشته است. همواره مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است. به یقین رخداد «انقلاب بزرگ اسلامی ایران» با بهره‌گیری از چشمه زلال معارف و اعتقادات دینی مردم نستوه و فداکار ایران و با تکیه بر ریشه‌های استوار پیشینه فرهنگی و سیاسی و اجتماعی آنان بارور و پرثمر گشت. اگرچه درباره‌ی نتایج سیاسی اجتماعی انقلاب اسلامی ایران، مطالب متنوعی ارائه شده است؛ اما مطالعات محدودتری در توصیف و تبیین اندیشه سیاسی رهبر معظم انقلاب اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای رهبری معظم انقلاب صورت گرفته است. به علاوه اینکه، متاثر از بازتاب انقلاب اسلامی و توجه دنیا به اندیشه‌های سیاسی غیر سکولار، ضرورت تبیین و شناخت اندیشه‌های سیاسی مبتنی بر وحی الهی را دو چندان می‌کند.

با این توصیف مقاله حاضر در پاسخ به این سوال که: مبانی و ویژگی‌های اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای به ویژه در تحقق جامعه اسلامی چیست؟ مبتنی بر روش استنادی توصیفی ورودی به مبادی، مبانی و ویژگی‌های اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای دارد. سازمان پژوهش تشکیل شده از: بخش اول: شامل مفاهیم و کلیات موضوع بخش دوم: مبانی و ویژگی‌های اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای و در پایان نیز جمع‌بندی نتیجه‌گیری پژوهش قرار دارد.

بخش اول: مفاهیم و کلیات

یک: اندیشه سیاسی

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۵۳

نقطه آغاز بررسی چیستی اندیشه سیاسی، نظر به جامعه سیاسی و شناخت چیستی آن است. انسان‌ها در کنار یکدیگر و به شکل جمعی زندگی می‌کنند. زندگی گروهی جانداران به دو صورت تحقق یافته است: گله‌ای و اجتماعی. در زندگی گله‌ای، افراد گروه در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند؛ اما هر یک برای خودمی‌زیند و پایگاه و نقشی برای افراد گله در حیات گله‌ای تعریف شده نیست؛ اما در زندگی اجتماعی، روابطی میان افراد تعریف می‌شود و افراد در اجتماع، دارای پایگاه و نقش‌های تعریف شده‌اند؛ به گونه‌ای که اگر در اجرای این نقش‌ها، خلل یا سستی صورت بگیرد، جامعه دچار تنش می‌شود و اگر خلل یا سستی از حد بگذرد، جامعه از هم می‌پاشد.

در حیات اجتماعی حیواناتی مانند زنبور یا مورچه، این نقش‌ها به گونه‌ی غریزی تعریف شده‌اند؛ اما برای انسان چنین نقش‌هایی به صورت غریزی تعریف نشده است و برای مثال، هیچ کس به نحو غریزی و تکوین طبیعی پادشاه یا وزیر یا خیاط یا آشپز نیست پس روابط اجتماعی در یک تعامل عقلانی شکل می‌گیرند. این نکته سرچشمه پیدایش جامعه سیاسی است. به عبارت دیگر جامعه انسانی که بنا به اعتباراتی موصوف به سیاسی شده، جامعه سیاسی اطلاق می‌گردد. (فلسفه سیاست، علیرضا صدرا، قسمت دوم، ۳۵۷، پایان نامه، دانشگاه تربیت مدرس) پس جامعه انسانی با یک تعامل عقلانی حاصل می‌شود، تعاملی که با اراده و آگاهی افراد شکل می‌گیرد و مهمتر آنکه جامعه سیاسی همان جامعه انسانی است.

با این توصیف اندیشه در لغت فارسی به معنای فکر، تفکر و تأمل آمده است (معین، ۱۳۷۷) و در منطق به عنوان نوعی فعالیت ذهنی انسان است که با مرتب نمودن امور معلوم برای کشف مجهول تلقی می‌گردد. (خوانساری، ۱۳۹۷: ۱۱) اما اندیشه سیاسی عبارت از تفکرات انسانی در باب حل مشکلات انسانی در بعد سیاسی است. هدف اندیشه سیاسی صرفاً توضیح علمی نیست بلکه تغییر واقعیت، همراه با سرزنش یا تایید اخلاقی بوده است. (بشیریه، ۱۳۷۶: ۱۷) در واقع هدف اندیشه سیاسی پیدا نمودن راه‌های بالا بردن کارآمدی حوزه سیاست و اداره بهتر جامعه می‌باشد. (رجایی، ۱۳۷۲: ۱۴) به عبارتی اندیشه سیاسی تفکر انسجام یافته در باره اهداف حکومت است. حکومت‌ها نه تنها عملاً اهداف مختلفی را دنبال می‌کنند و فلسفه وجودی آنها در مقوله‌های مختلف قابل سامان می‌باشند اصولاً تجزیه و تحلیل اهداف مشخص می‌تواند زیر بنای اندیشه‌های مختلف در ایجاد حکومت باشد. هدف‌هایی مانند: عدالت، آزادی، مساوات، امنیت، رفاه و توسعه می‌تواند با توجه به معانی و تفاسیر مختلفی که هر کدام از این مقوله‌های سیاسی دارند مبنای شکل‌گیری حکومت به معنای خاص تلقی گردد. (عمید زنجانی، ۱۳۸۴: ۱۸-۱۶).

نکته مهم پیرامون اندیشه سیاسی این است که بدون محرک به وجود نمی‌آید، یعنی اندیشمند

سیاسی همیشه از مشاهده بی‌نظمی مشکل، کار خود را شروع می‌کند و به جستجوی راه حل و راهکارهای رفع مشکل می‌پردازد. (اسپرینگز، ۱۳۹۸: ۴۳-۶۲) به طور کلی تشخیص علل در اندیشه سیاسی بسیار مهم و اساسی است. زیرا اندیشمند سیاسی در پی یافتن علل بی‌نظمی‌ها و مشکلات جامعه می‌باشد و اندیشه سیاسی وی به واقع تبیین وضع موجود و آرایه راه ل برای مشکلات و آرایه آگو برای رسیدن به جامعه آرمانی است.

دو: اندیشه سیاسی اسلامی

تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام جایگاه ویژه‌ای در حوزه اندیشه سیاسی در جوامع شرقی و کشورهای اسلامی دارد؛ زیرا بخش مهمی از تاریخ سیاسی و اجتماعی بشر در گستره اندیشه سیاسی اسلام رقم خورده و در این بستر تاریخی، عصری زرین، فرهنگی ماندگار، و تمدنی پربار آفریده است؛ بنابراین، مطالعه مبادی و مبانی و فهم اصول فلسفی و شناخت سیر دگرگونی تاریخی این اندیشه برای پژوهشگران تاریخ اندیشه و اندیشمندان سیاسی از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است.

مهمتر اینکه اندیشه سیاسی در اسلام نسبتی ویژه با دین اسلام و پیش‌نیازی به نام دین یا اسلام دارد. (برزگر، ۱۳۸۹: ۴۵) پس اجزا و عناصر مقوم دین اسلام تاثیر بر شکل و محتوای اندیشه سیاسی اسلامی دارد. لذا متاثر از الگوی ابعاد سه‌گانه تقسیم در اسلام به سه بخش عمده اعتقادات، اخلاقیات و احکام فقهی عملی؛ (نک: کلینی، ۱۳۶۵ و نراقی، ۱۳۸۰، ۹۹-۱۰۸ و طباطبایی، ۱۳۸۰: ۹-۱۰ و امام خمینی، ۱۳۶۸: ۳۲۶ و شهید مطهری، ۱۳۸۲: ۶۶)^۱ بر این مبنا ابعاد وجودی انسان در حوزه بینش‌ها، گرایش‌ها و کشش‌ها و ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری که متعلق به ذهن، قلب، اعضاء و جوارح است. حوزه‌های معرفتی یعنی فلسفه، حکمت، کلام، اخلاق، عرفان عملی، فقه و اصول از جمله در حوزه سیاست یعنی اندیشه سیاسی اخلاق، عرفان سیاسی، فقه سیاسی و رفتار سیاسی را به طور جدی تحت تاثیر خود قرار می‌دهد. پس مبتنی بر یک «شبکه تعاملات اندیشه سیاسی» بین حوزه‌های معرفتی، اخلاقی و فقهی ترسیم و چهارچوبی برای فهم ساختار اندیشه سیاسی اسلام حاصل می‌گردد. (برزگر، ۱۳۸۹)

سه: اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای

اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای، جزئی از اندیشه کلان ایشان و متاثر از ابعاد مختلف اندیشه‌های

^۱ . دین اسلام در یک تقسیم‌بندی کلاسیک، به سه بخش عمده اعتقادات و احکام فقهی و عملی طبقه‌بندی شده است. یک طبقه بندی جا افتاده که دانشمندان مسلمان همواره از آن جهت معاصر سازی بهره برده اند. (ر.ک: برزگر، ۱۳۸۹)

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۵۵
معظم له می باشد. پس برای ورود به اندیشه سیاسی رهبری معظم انقلاب ابتدا ضرورت دارد زمانه
وزمینه ها در زندگی شخصی در میانی اندیشه ای سیاسی ایشان مورد بررسی قرار گیرد.
زمانه وزمینه ها

سید علی حسینی خامنه ای در یک خانواده اهل علم و دین در ۲۹ فروردین ۱۳۱۸ در مشهد
مقدس به دنیا آمد. پدرایشان آیت الله سید جواد حسینی خامنه ای، از علمای پارسا و ساده زیست
مشهد مقدس بود. جد ایشان نیز آیت الله سید حسین خامنه ای از علمای آذربایجانی مقیم نجف
اشرف بود. مادر ایشان، دختر آقا سید هاشم نجف آبادی از علمای معروف مشهد مقدس بود. وی زنی
امین دانا و مزین به اخلاق دینی بود. گفتنی اینکه روحانی مبارز و شهید شیخ محمد خیابانی شوهر
عمه ی مقام معظم رهبری بوده است.^۱ آقا سید علی در سن ۵ سالگی به همراه برادر بزرگترش سید
محمد پا به مکتب نهاد و خیلی سریع سطوح علوم اسلامی را با موفقیت طی نمود و در ۱۶ سالگی به
درس خارج آیت الله میلانی راه یافت. از همان ابتدای طلبگی تدریس را شروع کردند و تدریس سطوح
بالاتر را از سال ۱۳۳۷ شمسی و سطوح عالی اجتهاد را ۱۳۴۳ شروع نمود. (کرمی جوان، ۱۳۸۴: ۵-۱۰)
به واقع در تحلیل سیر اندیشه ای ایشان باید گفت: در این مسیر ابتدا می بایست اسلام را فرا
گرفت، گنجینه روح و اندیشه را باید غنی کرد، زیرا تا انسان خود را غنی نکند نمی تواند بجوشد و
راهبر دیگران باشد. لذا ایشان که هم در دروس سطوح عالی حوزه شرکت می کردند و هم دروس
سطح و تفسیر را برای دیگر فضلا تدریس می کردند نظرشان این بود: «قبل از پیروزی انقلاب... به
طلبه های خودم در مشهد می گفتم شما اگر بخواهید در راه مبارزه و مؤثر باشید و یک عنصر کار ساز
و و گره گشا به حساب بیایید، در صورتی این تحقق پیدا خواهد کرد که اسلام را بشناسید. بدون فهم

۱. سه روایت ویژه از رهبر انقلاب درباره شیخ محمد خیابانی و قیام مردم تبریز: ۱. «آقای شیخ محمد خیابانی شوهر عمه ی
ماست... پدرم شاهد قضایای مشروطه بوده؛ ایشان در مشروطه بوده؛ با باقرخان هم محله اند. باقرخان مال محله ی خیابان
است - که محمد خیابانی هم مال همان محله اند - پدر ما هم مال همان محله اند... خیابان یک محله ای است در تبریز؛
محله ای است که الان هم به یک شکل محله و اینها نیست؛ تنها خیابانی بوده که آن زمانها در تبریز وجود داشته و در
قسمتی از این خیابان کوچه ای است به نام قرباغلار کوچه سی؛ الان هم هست کوچه ی قرباغی ها، که منزل شیخ محمد
خیابانی و همچنین منزل پدر بزرگ ما، مرحوم حاج سید حسین خامنه ای - که پیش نماز مسجد جامع بود.» ۰۱/۰۳/۱۳۶۴ -
۲. «مرحوم شیخ محمد خیابانی» قبل از این که وارد مبارزات مشروطیت شود، گاهی نایب پدرزن خود می شد. پدر زن او
مرحوم حاج سید حسین [خامنه ای] بود که جد ماست و [شیخ محمد خیابانی] در همین شبستان مسجد جامع [تبریز] به
جای ابوالزوجه ی خود نماز می خواند و از همین جا، شهرت خودش را بتدریج به دست آورد...» ۰۵/۰۵/۱۳۷۲ - ۳. «در
قضیه ی مرحوم شیخ محمد خیابانی - که تبریز یک تنه ایستاد - مسأله، مسأله ی قرارداد و توثق الدوله بود. در تهران، عمال
حکومت ضعیف با یک قرارداد، امور مالی و امور نظامی کشور را دو دستی تقدیم کردند به انگلیسیها. تبریزها ایستادند.
مرحوم خیابانی و دیگران در مقابل این قضیه بود که ایستادند و آن حوادث عجیب تبریز پیش آمد کرد. تبریز همیشه
این طور بود.» ۲۸/۱۱/۱۳۸۵

قرآن و حدیث نمی‌شود اسلام را شناخت...چه کسی قرآن و حدیث را می‌فهمد؟ آن کسی که در راه فهم قرآن و حدیث یعنی همین فقاهات سالها کار کرده است...به آنها می‌گفتم بی‌مایه فطیر است. اگر مایه درست نکنید فایده ندارد.» (سخنرانی در جمع طلاب مدرسه ملا جعفر مشهد، ۲۹/۹/۶۰) یعنی؛ پس از دریافت و درک اسلام می‌باید آن را به جامعه و عامه مردم هم انتقال داد.

اما ورود به فضای مبارزه و سیاست را خود ایشان چنین بیان می‌دارد: مبارزات سال ۴۱ شروع شد که من در آن سال ۲۳ سالم بود طبعاً دیگر ما در قلب هیجانهای اساسی کشور قرار گرفتیم...این بود که زندگی برای امثال من که در این مقوله‌ها زندگی و فکر می‌کردند خیلی پر هیجان بود. اولین بارقه‌های روح مبارزه را شهید نواب صفوی در وجودش روشن کرده بود و بعد از او امام خمینی شمع پروانه دلش بود: آن کسی که در دوره جوانی من خیلی روی من اثر گذاشت در درجه اول مرحوم نواب صفوی بود...من به شدت تحت تأثیر شخصیت او قرار گرفتم. من قبل از اینکه به قم بیایم و قبل از شروع مبارزات نام امام را شنیده بودم و بدون این که ایشان را دیده باشم به ایشان علاقه داشتم...ایشان هم روی من خیلی اثر داشتند. (سخنرانی، ۱۳۷۷/۱۱/۳)

بنابراین مهم‌ترین اشتغال ایشان در مسیر مبارزه علاوه بر توشه‌گیری از خرمن گنجینه‌های حیات بخش اسلام در حوزه از سالهای ۴۳ به بعد فعالیتهای ایدئولوژیک و سیاسی در سطح حوزه و دانشگاه و به تدریج در سطح کلی جامعه در مشهد بود که سرچشمه بیشتر حرکت‌های تند انقلابی در همان سال و سالهای بعد محسوب می‌گشت. حاصل این فعالیتهای جلسات درسی بزرگ و پر جمعیت تفسیر و حدیث و اندیشه اسلامی به همراه ترجمه‌ها و تألیفات متعددی در زمینه اندیشه اسلامی بود.^۱ که دستگیری و بازداشت‌های متوالی در سالهای ۴۶ و ۴۹ و ۵۰ را در پی داشت.

در سال ۱۳۵۷ پس از آزادی از زندان و بازگشت از تبعید به مشهد مقدس و برپایی مجالس پر شور دهه محرم را دوباره مسجد کرامت کانون مبارزات مردم مشهد می‌شود. با انتخاب ایشان توسط امام برای عضویت در شورای انقلاب در روزهای پایانی مانده به پیروزی انقلاب ناچار می‌شوند به تهران بیایند. انقلاب اسلامی با ویژگی‌ها، اهداف و ارزش‌های جدید به پیروزی رسید و فصلی جدید در زندگی آیت الله خا منه ای آغاز شد. فصلی که در آن مهم‌ترین وظیفه بر دوش رهبران انقلاب قرار داشت، تجربه و راهی نو، یعنی ترسیم و تاسیس جامعه ای جدید که بر ویرانه‌های جامعه گذشته است. در تحقق این رسالت سنگین و پر حادثه، ایشان در در مقاطع مختلف در کنار امام خمینی به ترسیم چشم انداز آینده پرداختند.

^۱ . ترجمه‌ها و تألیفاتی مانند صلح امام حسن، آینده در قلمرو اسلام، ادعا نامه‌ای علیه تمدن غرب و تألیفاتی مانند از ژرفای نماز، گفتاری در باب صبر و....

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۵۷
یک دهه ی پر تنش، پرحادثه و فراز و نشیب؛ از جمله در مناصبی چون حزب جمهوری اسلامی،
نماینده امام در شورای عالی دفاع، سپاه پاسداران انقلاب با سلامی، امام جمعه تهران و نماینده مجلس.
سید علی خامنه‌ای در مسجد ابوذر روز ۶ تیرماه سال شصت مورد سوء قصد ترور قرار
گرفتند. ایشان به رغم نقاهت سخت ناشی از ترور به اصرار دوستان نامزد ریاست جمهوری می‌شوند و
با رای بالا در ۱۰ مهرماه سال شصت رئیس‌جمهور می‌شوند و برگگی از زندگی سیاسی اجتماعی
ایشان ورق می‌خورد.

روز پس از رحلت آن یگانه دوران (امام خمینی ره) در ۱۵ خرداد ۱۳۶۸، مجلس خبرگان رهبری با
اکثریت آرا آیت الله سید علی خامنه‌ای را به عنوان رهبر انقلاب و جانشین امام خمینی انتخاب نمود
و وسکان هدایت جامعه را به ایشان سپرد و برگگی از اوراق زندگی ایشان با مسئولیتی عظیم تر برای
ساختن جامعه‌ای نمونه ورق خورد که تا کنون ادامه دارد.

بخش دوم: مبادی و مبانی اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای

اشاره: اندیشه سیاسی هر اندیشمند با تلقی وی از هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی
و روش‌شناسی وی ارتباط دارد. لذا برای ورود و بررسی جامعه اسلامی در اندیشه رهبری معظم ابتدا
ضرورت دارد مبانی اندیشه‌ای و برخی ویژگی‌های اندیشه سیاسی ایشان تبیین گردد.

الف: مبانی اندیشه سیاسی امام خامنه‌ای

اسلام بعنوان یک برنامه جامع برای تنظیم زندگی انسانی است، و سیاست بعنوان ابزار لازمی که
در خدمت همه جانبه‌ی این برنامه باشد. در دل و درون مسلمانان گرایش خاصی نسبت به سیاست
نهفته است که مستقیماً از روح تعالیم اسلام نشأت می‌گیرد. قرآن از مومنان می‌خواهد که از سرمشق
والا باصطلاح اسوهی حسنه حضرت محمد (ص) پیروی کنند (سوره احزاب، آیه ۲۱). از آنجا که
توفیق اصلی پیامبر در بنا نهادن حکومتی بر مبنای تعالیم اسلام بود، مسلمانان هم وظیفه دارند از
سرمشق او در این زمینه پیروی کنند. دلیل ساده تری هم برای همبستگی اسلام با سیاست بعنوان
هنر حکومت وجود دارد: اجرای تعدادی از وظایف جمعی یا امور واجب کفائی مسلمانان که مهم‌تر از
همه «امر به معروف و نهی از منکر» است، و دفاع از دارالاسلام فقط در سایه حکومتی ممکن است
که اگر سرپا متعهد به اسلام نیست، لاقلاً نسبت به اهداف آن علاقه و هواخواهی نشان
بدهد. (ر.ک: حمید عنایت، ۱۳۶۲)

در تحولات تاریخی نیز اندیشه سیاسی اسلام به ویژه در چند سده اخیر شاهد تحولات عمده و نوآوری‌های مهمی بوده است. مهم‌ترین و برجسته‌ترین تحول در اندیشه سیاسی اسلام را می‌توان در تحولات انقلاب اسلامی و آراء و اندیشه‌های رهبران انقلاب اسلامی در ایران یافت. آراء و اندیشه‌های امام خمینی (ره)، خود به عنوان بنیانگذار نخستین نظام سیاسی اصیل شیعی در ایران حایز اهمیت است. اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای نیز به عنوان شاگرد و یار وفادار امام خمینی نقش و جایگاه مهمی دارد. بینش حکیمانه و تجربه عملی رهبری نظام اسلامی در کوران حوادث مختلف در نزدیک به چنددهه، اهمیت توجه به اندیشه‌ها و آراء سیاسی ایشان را برجسته ساخته است. آراء و اندیشه‌های سیاسی مقام معظم رهبری را می‌توان در حوزه‌های مختلف اندیشه سیاسی بررسی کرد.

جریان اصیلی که زمینه ساز پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ شد و پس از آن توسعه یافت، «جریان عقلانیت اسلامی» است. که با پیروزی انقلاب اسلامی تحقق یافت و با رهبر آیت‌الله خامنه‌ای توسعه پیدا نمود. در مسیر تکاملی خود جریان تمدن‌گرای اسلامی و اجتهادی را ادامه داد و در برابر جریان روشنفکری دینی تجددگرا و التقاطی قرار گرفت. (خسروپناه، ۱۳۸۸: ۲۹)

بدون شک حضور موفق در عرصه سیاسی و هدایت یک انقلاب نوپا در راه کمال و ترقی همه جانبه با وجود دشمنان گوناگون داخلی و خارجی، بر اساس یک مدل نظری و عملی قوی و منسجم ممکن است. به این ترتیب، بررسی تطبیقی نظریه‌های سیاسی رهبر معظم انقلاب تا حد زیادی نشان‌گر مبنای انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی ایشان در عرصه سیاست است. اندیشه سیاسی دربرگیرنده مؤلفه‌هایی است که با کنار هم قرار دادن آنها می‌توان تصویری از آن به دست داد. افزون بر این، بنیان‌های مذکور، نظام سیاسی خاصی را معرفی کرده است که با تأکید بر معیارهای آن نظام سیاسی، عناصر و نهادهای نظام سیاسی آن بیان می‌شود. از دیدگاه رهبری، حکومت اسلامی در اداره جامعه، روش ویژه‌ای را دارد و چنان نیست که بتواند با به کارگیری «روش‌های غربی» به هدف‌های خود برسد. (عارفخانی، ۱۳۸۷: ۶)

نظام بینشی شامل منطق فهم اسلام، خداشناسی توحیدی، ولایت‌شناسی، اسلام‌شناسی، جهان‌شناسی اسلامی و انسان‌شناسی اسلامی است. نظام‌های منشی و رفتاری شامل نظام معنویت اسلامی، اخلاق اسلامی، نظام تربیتی اسلام و نظام عبادی اسلام است. نظام‌های اجتماعی اسلام شامل نظام فرهنگ اسلامی، نظام علمی اسلام، نظام مدیریت اسلامی، نظام سیاست اسلامی، نظام اقتصاد اسلامی، نظام حقوق اسلامی، نظام امنیتی - دفاعی اسلام است و اهداف اجتماعی اسلام شامل استقلال اسلامی، عدالت اسلامی و پیشرفت اسلامی است. بررسی سه دهه در فضای نظر و عمل مقام معظم

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۵۹
رهبری نشان از نظام هماهنگی دارد به گونه‌ای که اجزایش یک کل نظام‌مند را تشکیل می‌دهد که
ادامه‌دهنده گفتمان فکری علمای گذشته و استمرار بخش گفتمان امام خمینی (ره) است و با رویکرد
اجتهادی به مسایل معاصر می‌پردازد. (ر.ک. خسروپناه و همکاران، ۱۳۹۷)

ب: برخی از ویژگی‌های اندیشه سیاسی آیت الله خامنه‌ای

۱- وجوه ثابت و متغیر اندیشه رهبری؛

اندیشه مقام معظم رهبری از دوره‌ی مبارزه تا دوره‌ی رهبری، واجد عناصر اصلی به طور نسبی
ثابتی است، اما بسته به نیازهای زمان و مکان تغییر می‌کند. عناصر اصلی نظیر استقلال، عدالت،
آزادی و جمهوریت، احیای فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی، تمدن اسلامی و پیشرفت، نهضت
علمی و...؛ اما این عناصر به تبع نیازهای مختلف زمان و مکان با ادبیات مختلفی مطرح شده است.
مثلاً در مورد مسئله تهاجم فرهنگی، این مسئله را از ادعای‌های علیه تمدن غرب در دهه ۴۰ که
ترجمه اثر سید قطب در نقد فرهنگ غربی است تا دوره‌های بعد با ادبیات مختلفی می‌توان یافت. در
دوره رهبری از طرح تهاجم تبلیغاتی و فرهنگی (بیانات، ۱۳۶۸/۷/۲۴)، هجوم و جنگ فرهنگی
(بیانات، ۱۳۶۹/۲/۱۳)، حمله و توطئه‌ی فرهنگی (بیانات، ۱۳۷۰/۵/۲۳)، شیخون، غارت و قتل‌عام
فرهنگی (بیانات، ۱۳۷۱/۴/۲۲)، جبهه فرهنگی دشمن و تهاجم پنهانی و زیرزیرکی
(بیانات، ۱۳۷۱/۵/۲۱)، نیرنگ‌های فرهنگی (بیانات، ۱۳۷۵/۱۰/۱۹)، شیخون نامردانه
(بیانات، ۱۳۷۸/۱/۲۳)، هجوم تبلیغات (بیانات، ۱۳۷۹/۱۱/۲۷)، حرکت فرهنگی و روانی (بیانات، ۲۳/
۱۳۷۹/۲)، تکرار نحوه فروپاشی اندلس (۶/۱۲/۱۳۸۱) شیخون به سرمایه‌های معنوی (۱۵/۴/۱۳۸۳)،
کارزار و انحلال فرهنگی (۲۹/۶/۱۳۸۳)، تهاجم خبری، تبلیغی، فرهنگی و اخلاقی و اوج تهاجم
فرهنگی (۱۱/۹/۱۳۸۳)، ناتوی فرهنگی (۱۸/۸/۱۳۸۵)، جنگ‌های روانی و تبلیغاتی (۱۳/۱۰/۱۳۸۶)،
تهاجم معنوی، فرهنگی و نرم، جنگ نرم به مثابه تسخیر مغزها و قلب‌ها (۲۲/۲/۱۳۸۸) و جنگ نرم
به مثابه تغییر محاسبات مردم و مسئولین (۱۶/۵/۱۳۹۱). در این نمونه روح مسئله، تهاجم و برنامه‌ی
دشمن در حوزه فرهنگ است؛ اما ایشان هم به ضرورت تازه کردن موضوع و جلوگیری از تکرار آن
توجه دارند، هم ابعاد مختلفی از آن را به تبع نیاز زمانی و مکانی مورد توجه قرار می‌دهند، مثلاً در
دوره‌ای که اصل ضرورت حل شدن ما در دنیا و جهانی شدن و... سخن گفته می‌شد از تهاجم
فرهنگی سخن می‌گویند، بعد که مسئله انکار می‌شود به ماهیت شیخونی و بدون آگاه کردن دیگران
آن توجه داده می‌شود، وقتی تقابل با ما نظام سلطه به بحث‌های امنیتی تقلیل داده می‌شود و در
حوزه فرهنگی و لنگاری صورت می‌گیرد از ناتوی فرهنگی هم‌طراز ناتوی نظامی سخن می‌گویند،

۶۰ □ فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره پیاپی ۳۳، تابستان ۱۳۹۹

وقتی افراد به دنبال برخورد امنیتی و فیزیکی با آثار تهاجم فرهنگی هستند جنگ نرم را به تسخیر مغز و قلب‌ها تشبیه می‌کنند، وقتی ماهیت معارضه ناراضی کردن مردم از حکومت اسلامی با محوریت جنگ اقتصادی است همین جنگ نرم را به تغییر محاسبات مردم و مسئولین در مورد مقاومت/سازش نسبت می‌دهند. همین مسئله را در مورد عدالت، استقلال و... می‌بینیم. مثلاً نام‌گذاری سال‌های ایشان با محوریت حوزه اقتصاد است و یک منظومه اقتصادی کامل را شکل می‌دهد، اما بسته به نیازهای زمانی و مکانی از انضباط اقتصادی در دوره ی بریزوپباش‌های سازندگی تا جهاد اقتصادی در دوره تحریم تغییر کرده است. یا بسته به ادبیات چپ جدید و گردش به راست انقلابیون کشور، ایشان ادبیات مستکبر/مستضعف را به سلطه‌گر/سلطه‌پذیر تغییر دادند. (محمدصادق شهبازی، ۱۳۹۴)

۲- آمیختگی مباحث با متون دینی؛

ادبیات گفتاری و نوشتاری همراه آمیختگی جدی مباحث با متون دینی است که نشانه آمیختگی اندیشه ایشان با قرآن، نهج‌البلاغه و سایر متون، سیره و احادیث رسیده ائمه معصومین (ع) است. در حقیقت هان‌بینی اسلامی و منابع آن تأثیر جدی بر اندیشه و عمل رهبر انقلاب داشته و ایشان در همین چارچوب به نظام‌سازی پرداخته‌اند. (ر.ک: آیت الله خامنه‌ای، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، ۱۳۹۲)

۳- تطبیق با تاریخ اسلام به صورت الگو؛

از جمله ویژگی‌های نظری و عملی ایشان توجه پیوسته به تجربه تاریخی لذا شرایط کنونی را به تاریخ اسلام و هم‌چنین تمدن اسلامی میانه و تاریخ معاصر تطبیق می‌دهند. دوران حکومت اهل بیت و قیام حسینی به صورت ویژه مدنظر ایشان است که نه به صورت یک منبر و عظ عادی که به صورت یک الگو به صورت مداوم مورد بازخوانی واقع می‌شود. تجربه ی انقلاب ملت‌ها، تاریخ استعمار، تاریخ معاصر ایران و... نمونه این عبرت‌گیری و تطبیق تاریخی در گفتمان ایشان است. تسلط و تخصص ایشان به تاریخ اسلام امری جدی است مجموعه ی انسان ۲۵۰ ساله، از جمله بیانگر نگاه خاص ایشان در مطالعه و برداشت از تاریخ اسلام است. (ر.ک: انسان ۲۵۰ ساله، ۱۳۹۰)

۴- رویکرد فعال و ایجابی در برخورد با اندیشه‌های رقیب و معارض؛

یکی از ویژگی‌های خاص اندیشه ایت الله خامنه‌ای به ویژه در گفتمان سازی تشخیص خودی و غیریت سازی اندیشه‌های رقیب و معارض البته مهمتر اینکه ضمن توجه به جبهه‌ها و گفتمان‌های معارض و رقیب (که حتی لفظ دشمن بعد از علم پرتکرارترین الفاظ و بحث‌های ایشان است)، رویکرد ایجابی دارند. به این معنا که گفتمان اصیل خود را ناظر به نیازهای زمان و مکان طرح می‌کنند، اما

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۶۱

مباحث را به‌نوعی به این معارضه پیوند می‌دهند. از سوی دیگر گفتمان‌های معارض و رقیب را به‌نوعی در گفتمان خود هضم می‌کنند. مثلاً در زمانی که گفتمان مردم‌سالاری با رویکرد سکولار طرح می‌شد، آن را با طرح مردم‌سالاری دینی هضم کردند، توسعه غرب‌گرا و منهای عدالت دوره سازندگی را با پذیرش اصل سازندگی اما مقید کردن آن به مواردی نظیر مبارزه با فقر و فساد و تبعیض سامان دادند، در زمان طرح اصلاحات در معنای تجدیدنظرطلبی و چهارچوب شکنانه، ضمن نفی نگاه غلط به آن برای براندازی جمهوری اسلامی به علاوه تأیید اصل اصلاحات آن را به مبارزه با فقر و فساد و تبعیض معنا کردند، ضمن پذیرش گفتمان آزادی چارچوب‌های آن را تعیین کردند، کرسی‌های آزاد اندیشی را مطرح نمودند. در موضوع روابط خارجی؛ در برابر گفتمان تعامل سازنده با جهان و تنش‌زدایی بازی با حاصل جمع مثبت و برد- برد از نرمش قهرمانانه در معنای شکست دادن دشمن با ظاهر تعامل سخن گفتند. در مقابل ادعای تقلب در انتخابات ریاست‌جمهوری دهم، فتنه را طرح کردند، در برابر توسعه غرب‌گرا، الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت را به میان گذاشتند و ...

۵- بازخوانی و یادآوری مداوم اصول انقلاب و خط امام؛

مبتنی بر فرهنگ قرآنی «تذکر» در تمام مسیر حرکت چند دهه گذشته تلاش به بازخوانی مداوم اصول انقلاب، تقابل آن با نظام سلطه و راه و خط امام به‌عنوان الگو و مسیر امروز می‌پردازند. بیانیه گام دوم انقلاب مصداقی روشن از تبیین «نظریه نظام انقلابی» با تأکید بر گذشته پر افتخار و افق آینده‌ای روشن از یادآوری مستمر اصول و آرمان‌های امام و انقلاب تلقی می‌گردد. (بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

۶- مردمی و به زبان مردمی سخن گفتن؛

رهبر انقلاب ضمن این‌که با مخاطبان مختلف روبه‌روست، پر مطالعه و در جایگاه رفیع علمی و تخصصی خود است، اما زبان مردمی دارد. مردم عادی حتی کم‌سواد هم پای صحبت ایشان بنشینند، با مغلغوبی مواجه نمی‌شوند و می‌فهمند، نخبگان و اساتید و ... هم بحث‌های جدی را استفاده می‌کنند. علاوه بر ادبیات مردمی، مسائل واقعی مردم و دغدغه‌های آن‌ها نیز در سخنان رهبر انقلاب نمود جدی دارد. این امر علاوه بر مردمی بودن ایشان، به ارتباطات مداوم و اطلاع‌گیری‌های جدی، همین‌طور تسلط جدی بر ادبیات دارد.

۷- امیدبخشی ضمن رویکرد انتقادی؛

در سخنان رهبری ضمن رویکرد انتقادی به وضع موجود سرشار از امید به آینده همراه ترسیم وضع مطلوب است، در کنار آن مقایسه‌ی وضعیت کنونی با وضعیت گذشته به‌ویژه با وضعیت کشور در دوره رژیم شاه هست. رویکرد انتقادی نسبت به وضع موجود در مقایسه با دو شرایط هست اما

۶۲ □ فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره پیاپی ۳۳، تابستان ۱۳۹۹
واقع‌بینانه و امیدبخش است. ایشان حتی وقتی می‌خواهند نارضایتی از وضعیت یا عملکردها را متذکر شوند، در چارچوبی می‌گویند که مخاطب احساس می‌کند، امکان اصلاح هست.

۸- اعتماد و باور به داخل، بدبینی به نظام سلطه؛

ایشان در مورد مسئولین و عموم مردم ترویج خوش‌بینی می‌کنند و نسبت به خارج ترویج بدبینی. حتی اگر با جهت‌گیری مسئولی کاملاً مخالف باشند، خوش‌بینی به او را اصل می‌دانند تا هم فضای اختلاف در حاکمیت ایجاد نشود، هم مردم ناامید نشوند، اما از طرق مختلف غیرعلنی و بعضاً علنی به صورت تأکید بر جهت‌گیری‌ها در جهت اصلاح او گام برمی‌دارند، در بعد مقابل به شدت نسبت به نظام سلطه ایجاد بدبینی می‌کنند و حتی جاهایی که در تعاملات خارجی در داخل کشور مشکلاتی مثل رویکرد منفعلانه، ترس یا غرب‌محور هست، فریب‌کاری و اشکال را به خارج برگردانده‌اند و از مسئولین حمایت کرده‌اند، یا در مورد مردم درجایی که ظواهر بعضی از مردم مطابقت کامل با اسلام ندارد، اما به انقلاب و نظام ابراز علاقه می‌کنند، آن‌ها را خودی اعلام کرده و به خودی‌های انقلاب تذکر می‌دهند که دچار عجب، ریا، تکبر و... نشوند.

۹- جامعیت در آرمان‌ها و آسیب‌شناسی؛

به عبارتی ایشان در نگاه اول جمع اعداد نموده‌اند لذا هم توجه به آرمان‌های انقلاب جامعیت دارند، هم در آسیب‌شناسی مسائل انقلاب و کشور. هم میارزه با التقاط مدنظرشان هست هم تحجر، هم استقلال هم عدالت هم آزادی هم پیشرفت، هم به اقتصاد توجه دارند هم فرهنگ هم علم و... البته برای آرمان‌ها نظام ارزشی اولویت قائل‌اند، مثلاً عدالت را بر پیشرفت مقدم می‌دانند که ضمن تلازم این دو آرمان، اگر جایی مجبور به انتخاب یکی شدیم باید به عدالت اولویت بدهیم، یا آزادی را در چارچوب محقق شدن عدالت امکان‌پذیر می‌دانند. از سوی دیگر به نقاط قوت و ضعف دشمن نیز نگاه جامع دارند، نه او را نادیده و کوچک می‌گیرند، نه او را بزرگ می‌کنند، قوت‌های دشمن و ضعف‌هایش را باهم می‌بینند. لذا در ترسیم صحنه مثل بسیاری دچار اشتباه نمی‌شوند، نمی‌توان برچسب نگاه بخشی و کاریکاتوری یا غیرواقعی هم به بحث‌های ایشان زد.

۱۰- حمایت از مسئولین ضمن طرح جهت‌گیری‌ها با مردم؛

ایشان از مسئولین حمایت می‌کنند. این حمایت، حمایت از شخص نیست، حمایت از جایگاه و نظام است، حتی اگر با جهت‌گیری مسئولی موافق نیستند از او حمایت می‌کنند، معتقد به انتقاد پشت‌صحنه از مسئولین و از سمت دیگر اصلاح جهت‌گیری‌ها با طرح خطوط اصلی انقلاب در فضای عمومی و فعال کردن مردم هستند، بعضی از انتقادات را هم به‌ضرورت در تریبون‌های عمومی طرح می‌کنند.

۱۱-سنجیده بودن حضور در صحنه‌ها به ویژه جلوه‌های نمادین؛

رهبری معظم انقلاب داسلامی حضور و بروزشان در صحنه‌ها هدفمند و حساب شده می‌باشد. دیدارها حساب شده انتخاب می‌شوند اقدامات مختلف نظیر درختکاری، دیدار با دانشجویان و اساتید، هنرمندان، شعرا و... اهداف نمادین برای بزرگ کردن اهمیت موضوع و... دارند. حتی طرز پوشش (مثل چفیه گذاشتن بعد از تهدیدهای داخلی و خارجی یا انگشتر حدید زدن با نقش علی ظافر در هنگام فتنه مانند اقدام امیرالمؤمنین در جنگ‌ها و...)، باهدف انتقال پیامی مشخص به مخاطبانی مشخص طراحی می‌شوند، البته رفتار ایشان یک تفاوت اساسی با سایر سیاسیون دارد اینکه بازیگری نمی‌کند، بلکه این موارد به نحوی هوشمندانه در عمل ایشان یا برنامه‌ریزی‌ها مبتنی بر ایمان و اعتقاد دیده می‌شود.

و در نهایت در جمع بندی ویژگی‌های اندیشه سیاسی رهبری معظم انقلاب نکته محوری این است که مبانی اندیشه‌های فکری مقام معظم رهبری با محوریت توحید و سربان آن در همه ابعاد دیگر اندیشه‌های ایشان و رفتار و ویژگی ممتاز ایشان و جامعیت اندیشه‌ای و شخصیتی به در پیوند بین نظر و عمل می‌توان گفت: رهبری انقلاب ایدئولوژی استراتژیست است که جامع شخصیت‌های شهید مطهری بعنوان یک ایدئولوژیست و شهید بهشتی بعنوان یک استراتژیست به حساب می‌آید.

ج: جامعه اسلامی در اندیشه رهبری

بی‌شک هیچ تمدنی به یکباره شکل نمی‌گیرد و باید از مسیرها، دوره‌ها و نظام‌های مختلفی گذر کند. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای ناظر به فرایند تحقق تمدن اسلامی است؛ به گونه‌ای که این فرایند را معطوف به تجربه جمهوری اسلامی ایران معرفی می‌کنند: «ما یک انقلاب اسلامی داشتیم، بعد نظام اسلامی تشکیل دادیم، مرحله بعد تشکیل دولت اسلامی است، مرحله بعد تشکیل کشور اسلامی است، مرحله بعد تشکیل تمدن بین‌الملل اسلامی است.» (بیانات، ۱۳۸۳/۰۸/۰۶). و اکنون به ویژه در مرحله شکل دهی جامعه اسلامی و تحقق دولت اسلامی قرار داریم. پس شناخت جامعه اسلامی در منابع دینی و اندیشه رهبری به عنوان یک مقدمه ضروری تلقی می‌گردد.

۱. جامعه از منظر قرآن

اجتناب‌ناپذیر بودن اصل روابط اجتماعی، شکل تعامل انسان‌ها و ارتباط آنها در حیات جمعی خود، از جمله مباحثی است که در آیات متعدد به آن پرداخته شده است، لیکن این مسائل متفرع بر یک

۶۴ □ فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره پیاپی ۳۳، تابستان ۱۳۹۹

سلسله مباحث زیربنایی است که در قرآن آمده است. قرآن برای جامعه هیچ گونه تقسیم‌بندی و قطب‌گرایی طولی قائل نیست، اما در سراسر قرآن به دو جریان اجتماعی مکرراً اشاره شده است که یکی با صفت «حق» و دیگری با صفت «باطل» توصیف شده است. در نهایت، این دو طبقه به تو حید و شرک اجتماعی منتهی می‌شوند. در واقع، قرآن کُلّ حرکت و حیات یک جامعه را بر مبنای تفکر دینی، ایمان و معنویت جامعه مورد سنجش قرار می‌دهد. (ر.ک؛ فخر زارع سید حسین، ۱۳۹۳)

از نگاه شهید مطهری؛ جامعه عبارت از مجموعه انسان‌هایی است که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها، ایده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده‌اند و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند (ر.ک؛ مطهری، ۱۳۸۴: ۳۳۳) و روابط گوناگون مشترک، متقابل و نسبتاً پایداری آنها را به هم پیوند می‌دهد (ر.ک؛ درآمدی بر جامعه شناسی...، ۱۳۷۳: ۳۴۹) و هدف واحدی آنان را گرد هم آورده است (ر.ک؛ جمیل صلیبا، ۱۳۷۰: ۱۵۲).

جامعه اسلامی نیز جامعه ای است که دغدغه دین دارد و این دغدغه همه جانبه است و به جنبه ای خاص، محدود نمی‌شود. جامعه اسلامی می‌خواهد همه شؤون خود را با تعالیم اسلامی هماهنگ و همسو کند. جامعه از دو عنصر اصلی افراد و آحاد انسانی و روابط متقابل میان افراد و گروه‌ها تشکیل می‌شود. در جامعه اسلامی، آموزه‌های اسلامی حاکم بر هر دو عنصر است. همسو کردن خود و جامعه با دین، تنها به امور فردی و عبادیات و اخلاق فردی محدود نمی‌شود بلکه در تمام امور و روابط اجتماعی، باید تعالیم اسلام حاکم باشد و داوری دین در همه خطوط و زوایای تمامی شبکه روابط اجتماعی، نافذ باشد.

در جامعه اسلامی، نگاه هستی‌شناختی خاصی به انسان وجود دارد چرا که انسان ترکیبی از روح و بدن است و انواع گرایش‌های خوب و بد در او وجود دارد که می‌تواند در پرتو عمل اختیاری خود، جهات نیک سرشتی خود را بارور کند و بالعکس. جامعه اسلامی به خدا محوری عقیده دارد نه انسان محوری و از طرفی فردگرایی را نفی می‌کند و با سکولاریسم نیز مخالف است. و در یک کلام جامعه اسلامی، جامعه ای است که اسلام و آموزه‌های آن بر تمام افراد و گروه‌ها و روابط میان آنها حاکم است و حرف اول را می‌زند. (حکومت اسلامی، احمد واعظی، ۱۳۸۵: ۳۱-۳۳)

۲. جامعه اسلامی در اندیشه امام خامنه‌ای

۱،۲ جامعه اسلامی

در منابع و آموزه‌های دینی در رویکرد سیاسی دین و اندیشه سیاسی اندیشمندان و عالمان دینی شاهد یک دغدغه مشترک یعنی طراحی یک الگوی جامعی از جامعه اسلامی بوده‌اند. و مدینه النبی اولین الگوی عملی «جامعه اسلامی» که در صدر اسلام ارائه شده است. طراحی و اجرایی نمودن این الگو

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۶۵

در طول تاریخ با فراز و نشیب‌هایی مواجه بوده است. در هر حال جامعه از یک طرف ظرف تحقق تمام آموزه‌های دینی و ارزشهای اخلاقی و هنجارهای اجتماعی است و از طرف دیگر ارتباط وثیق با فرهنگ عمومی و حاکمیت سیاسی دارد، به تناسب حاکمیت‌ها و غلبه فرهنگ‌های مختلف هویت ارزشی جامعه سیال، تحولات مختلفی را به خود دیده است. در دوره حاکمیت استبداد، جامعه دچار انحطاط بوده است همان طوری که در دوره حاکمیت معصومان و گسترش ارزش‌های دینی، جامعه سالم و پویا مطرح بوده است. نظر به اینکه جامعه نامطلوب‌ترین گستره تاریخ اسلام را به خود اختصاص داده است، اندیشمندان مسلمان از زوایای گوناگون به ترسیم جامعه مطلوب و آرمانی خود مبادرت کرده‌اند. برخی مانند حکیم ابونصر فارابی، خواجه نصیرالدین طوسی، اخوان الصفا از منظر فلسفه سیاسی با استفاده از ادبیات دینی دو گونه جامعه فوق را با تعبیر "جامعه فاضله" و "جامعه غیر فاضله" بیان کرده‌اند و جامعه فاضله را در قالب پانزده سطح مختلف مطرح نموده‌اند و جامعه غیر فاضله را با عناوین کلی "جامعه ضالّه"، "جامعه فاسقه"، "جامعه مبدّله" و "جامعه جاهله" در قالب هفتاد و دو جامعه نامطلوب ذکر کرده‌اند. (محسن مهاجرنیا، ۱۳۸۰: ۳۰۳) بسیاری از فقیهان جامعه را به دو گونه اسلامی (مشروع، دینی، الهی، دارالاسلام و...) و جامعه غیر اسلامی (جامعه کفر، دارالکفر، دارالشُرک و...) تقسیم می‌کنند. (ابوالفضل شکوری، ۱۳۷۷: ۱۵۸-۱۴۲)

در اندیشه سیاسی رهبری معظم انقلاب در سطحی قابل توجه به مقوله جامعه پرداخته شده است. و جامعه سازی را یکی از بزرگترین هدف‌های اسلام می‌دانند " (بیانات، ۱۳۸۲/۷/۲) و رشد و انحطاط فردی و اجتماعی را به شرایط جامعه مرتبط ساخته‌اند. در اندیشه سیاسی ایشان بر اساس مبانی ارزشی و بینشی، ابتدا جامعه به دو بخش جامعه اسلامی (توحیدی، معنوی، آرمانی) و جامعه جاهلی تقسیم شده است. و معتقدند یکی از رسالت‌های عمومی انبیا ساختن جامعه توحیدی بوده است: "پیامبران آمده‌اند تا دنیا را به شکل نوینی بسازند تا نابسامانی‌ها را ریشه کن کنند، تا رستاخیزی در محیط جاهلی زمان پدید آورند... جامعه‌ای بسازند بر اساس توحید و عدل اجتماعی و تکریم انسان و تأمین آزادی و برای حقوقی و قانونی میان همه گروه‌ها و افراد و نفی استثمار و استبداد و احتکار یعنی تحمل و تحمیق و میدان دادن به استعداد‌های انسان و تشویق به اندیشمندی و دانش آموزی و خلاصه جامعه‌ای که مهد پرورش و تعالی انسان از همه سو و با همه ابعاد اصلیش باشد و او را در مسیر تکامل تاریخش از نقطه تحول و نقطه عطفی بس مهم بگذرانند. این است وظیفه‌ای که پیامبران خدا برای قیام به آن برانگیخته شده‌اند." (پیشوای صادق، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۵)

۲، مفهوم و ویژگی‌های جامعه اسلامی:

در بیانات و مکتوبات مقام معظم رهبری برای واژه «جامعه اسلامی» از اصطلاحاتی چون: جامعه

اسلامی، جامعه دینی، جامعه توحیدی و جامعه معنوی هم استفاده می‌شود. جامعه فاضله و آرمانی در اندیشه رهبری به عنوان جامعه مطلوب به معنای مطلوبیت دینی و قابل تحقق می‌باشد و در تعریف جامعه معنوی و دینی می‌فرمایند: "جامعه معنوی - یعنی متوجه به اصول و معارف دینی و متکی به اهداف الهی و هدف گیرنده ی آخرت از طریق دنیا (این خصوصیت دین و جامعه دینی، اینهاست)؛ غرق نشدن و محدود نشدن در چهارچوب ظواهر مادی." (بیانات، ۱۳۸۰/۳/۱۲)

و در تعریف جامعه توحیدی اشاره دارند: "آن جامعه ای که نبی در آن ظهور می کند و می خواهد آن جامعه را آن نظم دگرگون کند و عوض کند و یک نظم بهتری برقرار بکند و نظام بهتری مستقر کند این نظم جاهلی باصطلاح که به تعبیر متشرعه و به تعبیر اسلام، نظم قبل از نبی را نظم جاهلی می گوئیم، نظم نبی را نظم توحیدی می گوئیم." (بیانات، ۱۳۶۳/۲/۳۱) همه تعابیر فوق نشانگر جامعه ای است که در اندیشه دینی بر اساس مبانی ارزشی و اعتقادی، خداوند تحقق آن را از آرمان‌های دینداران قرار داده است.

۳,۲ مبانی جامعه اسلامی

اگر اندیشه سیاسی را مجموعه آراء و تأملات سیاسی در باب قدرت، نظم عمومی و تدبیر زندگی جمعی بدانیم و با این فرض همه اندیشمندان بر این مفهوم اتفاق نظر دارند، پس به طور طبیعی به تعداد نگرش‌ها و بینش‌ها و رویکردهای افراد همین مفهوم واحد متکثر و متفاوت می‌شود. به عبارتی بین اندیشمندی که معتقد به خداست و همه عالم را مخلوق و جلوه او می‌داند با اندیشمند ماتریالیست مادی‌گرا که اعتقاد به هیچ مبدأ و معادتی در ورای این جهان ندارد، در تلقی از سیاست و اندیشه سیاسی تفاوت اساسی وجود دارد، تلقی هر اندیشمندی از "انسان" نوع خاصی از فکر سیاسی برای او به وجود می‌آورد آنکه انسان‌ها را شرور و گرگ صفت می‌بیند برداشت او از سیاست، قدرت و حکومت و همه پدیده‌های سیاسی متفاوت از کسی است که انسان را موجودی نیک سرشت می‌پندارد و متفکری که انسان خود بسنده را محور و مدار همه چیز می‌داند اندیشه سیاسی او با دیگری که انسان را جانشین خدا می‌پندارد متفاوت است. بنابراین بخشی از باورداشت‌ها و معتقدات فکری انسان‌ها نقش تعیین کننده دارند و جهت گیری و سمت و سوی حرکت و رویکردهای انسان را در فرآیند زندگی فردی و اجتماعی مشخص می‌نمایند. این بخش از افکار و ایده‌ها در اصطلاح "مبانی و زیربنای فکری" نامیده می‌شوند، همان طوری که رویکردهای فکری مبتنی بر آن را روبنا یا اندیشه می‌نامند و چنانچه این زیربنا و روبنا در حوزه حیات سیاسی باشد، در اصطلاح سیاسی بدان اندیشه سیاسی و مبانی آن اطلاق می‌شود. (بیانات، ۱۳۷۹/۹/۱۲)

آیت الله خامنه ای با اشاره به ارتباط وثیق بین مبانی اعتقادی و ساخت کلی جامعه اسلامی می

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۶۷
فرماید: "شکی نیست که اعتقاد به خدا در شکل کلی جامعه و همچنین در روحيات يک‌يک افراد
جامعه بايد آثار سازنده و فعالی داشته باشد آن عقیده ای که یک نظامی را به وجود می آورد و ذکر و
ورد يک‌يک مردمی است که در این نظام زندگی می کنند باید یک تأثیری در روحيات این مردم در
اخلاق این مردم در روش این مردم و همچنین در شکل کلی این جامعه داشته باشد و این یکی از
بحث های مهم و بسیار مفصل است که ما آن روز که چهره نظام اسلامی را از دور ترسیم می کردیم
درباره این بحث ساعت های متوالی و روزهای فراوان سخن گفتیم بحث کردیم، مباحثات به راه
انداختیم فکر کردیم، نویسندگان نوشته اند، اندیشمندان اندیشیده اند. (در مکتب جمعه، ج: ۶، ۲۱۳-
۲۱۲)

۴،۲ شاخصه‌های جامعه آرمانی اسلامی

در اندیشه سیاسی رهبری بارزترین مصداق جامعه آرمانی جامعه ای است که در عصر ظهور
محقق می‌گردد و در رأس آن ولی الله الاعظم امام زمان (عج)، قرار دارد. ایشان بر این باورند که
جامعه مهدوی بر چند پایه استوار شده است:

یک. بر نابود کردن و قلع و قمع کردن ریشه‌های ظلم و طغیان

دو. خصوصیت جامعه ایده آل و آرمانی، ارتقا سطح اندیشه انسان است؛ هم اندیشه علمی و هم
اندیشه اسلامی انسان، شما باید نشانی از جهل و بیسوادی و فقر فکری و فرهنگی در عالم پیدا نکنید.
سه. خصوصیت دیگر جامعه مهدوی این است که در آن همه نیروهای طبیعت و همه نیروهای
انسانی استخراج می‌شود و چیزی در بطن زمین نمی‌ماند که بشر از آن استفاده نکند.

چهار. خصوصیت دیگر این است که محور در زمان امام زمان، محور فضیلت و اخلاق است. هر
کس که دارای فضیلت اخلاقی بیشتر است او مقدم‌تر و پیش‌تر است. (دیدگاه ها، ۲-۲۱۲)

پنج. در جامعه آرمانی اسلامی... دنیا به یک کمال نسبی رسیده... جامعه مهدوی را ما یک جامعه

انسانی عادلانه صددرصد می‌دانیم. (درسهایی از نهج البلاغه، ۴۸)

آیت الله خامنه‌ای جامعه آرمانی و شاخصه‌های اساسی آن را چنین ترسیم می‌کنند: "بنابراین
جامعه یی می تواند هدف یک ملت زنده، بیدار، باهوش قرار بگیرد؛ یعنی آن تصویر آرمانی یک
جامعه برای یک چنین ملتی، آن جامعه یی است که در او معنویت باشد، عدالت باشد، عزت و قدرت
باشد، ثروت باشد، رفاه باشد. اگر بخواهیم این مجموعه با هم باشد، بدون معنویت ممکن نیست،
بدون آرمان معنوی ممکن نیست، بدون اخلاق ممکن نیست، بدون در نظر گرفتن خدا ممکن نیست،
بدون مجاهدت فی سبیل الله ممکن نیست." (بیانات، ۱۳۸۱/۱/۱۷) اسلام برای جامعه اسلامی قدرت،
صلابت، تمکن مادی و معنوی، آزادی حقیقی از قید همه ی اسارت‌هایی که بشر را اسیر می کند و

- ۶۸ □ فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره پیاپی ۳۳، تابستان ۱۳۹۹
- مبتلا می‌کند. یک چنین چیزی را برای جامعه‌ی اسلامی خواسته تا جامعه‌ی اسلامی بتواند دنیا را نجات بدهد". (بیانات، ۱۳۶۵/۷/۲۶)
- با بررسی شاخصه‌های کلی جامعه‌ی آرمانی در دستگاه اندیشگی مقام معظم رهبری، به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد:
۱. جامعه‌ی آرمانی دارای پویایی و تحول‌پذیری است. (بیانات در دیدار با اعضای شورای مرکزی و مسؤولان کمیته‌ی امداد امام خمینی (بیانات در دیدار با اعضای شورای مرکزی و مسؤولان کمیته‌ی امداد امام خمینی)
 ۲. جامعه‌ی آرمانی بر اساس آزادی فکر و اندیشه بنا شده است. (بیانات، ۱۳۵۹/۱۱/۱۰، ۱۳۷۷/۱۲/۴ و ۱۳۶۰/۴/۵)
 ۳. ساخت اجتماعی جامعه‌ی اسلامی بر پایه توحید است. (بیانات، ۱۳۶۲/۶/۲۱ و ۱۳۶۱/۱/۳)
 ۴. جامعه‌ی آرمانی امامت محور است. (بیانات، ۱۳۷۵/۳/۲۰)
 ۵. جامعه‌ی آرمانی هدایت محور است. (بیانات، ۱۳۶۵/۸/۱۰)
 ۶. جامعه‌ی آرمانی عدالت محور است. (جلسه پرسش و پاسخ در دانشگاه تهران ۱۳۶۴/۹/۱۳ و ۱۳۸۱/۹/۷)
 ۷. جامعه‌ی آرمانی جامعه‌ی فرهنگی است. (بیانات ۱۳۷۱/۹/۴)
 ۸. جامعه‌ی آرمانی معنویت محور است. (بیانات، ۱۳۸۱/۷/۱۷ و ۱۳۶۲/۶/۲۱)
 ۹. جامعه‌ی آرمانی اخلاق محور است. (بیانات، ۱۳۶۳/۹/۹)
 ۱۰. جهادگری و مبارزه در آن به رسمیت شناخته شده است. (بیانات، ۱۳۷۰/۳/۲۶)
 ۱۱. شهروندان در جامعه‌ی آرمانی نقش والا دارند. (بیانات، ۱۳۶۲/۳/۲۷ و ۱۳۶۲/۶/۲۱)
 ۱۲. در جامعه‌ی آرمانی حرمت و کرامت انسانی به رسمیت شناخته شده است. (بیانات، ۱۳۶۱/۱۰/۱۰)
 ۱۳. جامعه‌ی آرمانی تکامل‌گرا است. (بیانات، ۱۳۶۰/۱۲/۶ و ۱۳۶۲/۸/۶)
 ۱۴. در جامعه‌ی آرمانی اقتصاد ابزار تلقی می‌شود. (۱۳۶۶/۸/۱۵)
 ۱۵. جامعه‌ی آرمانی بر پایه تخصص اداره می‌شود. (بیانات؛ ۱۳۷۹/۷/۱۴)
 ۱۶. جامعه‌ی آرمانی قانون‌گرا است. (بیانات، ۱۳۶۲/۹/۲۵)
 ۱۷. در جامعه‌ی آرمانی رفتارها عالمانه و حساب شده است. (بیانات، ۱۳۶۲/۸/۶)
 ۱۸. در جامعه‌ی آرمانی تناقض نیست. (بیانات، ۱۳۷۵/۷/۱۸)
 ۱۹. جامعه‌ی آرمانی برخوردار از عزت و قدرت است. (بیانات، ۱۳۸۱/۷/۱۷)
- البته در رویکرد آسیب‌شناسی، چنانچه جامعه‌ی آرمانی و فاصله‌دچار آسیب‌های بنیادی و ارزشی

درآمدی بر اندیشه سیاسی آیت الله سید علی خامنه‌ای در ...؛ محمد حسین فتاحیان □ ۶۹

شود ممکن است به جامعه نامطلوب و جاهلی که در مقابل آن قرار دارد، تبدیل می‌شود. مقام معظم رهبری بر اساس همان مبانی اعتقادی و معرفتی خویش که در بالا بیان شد مشخصات جامعه جاهلی و نامطلوب را چنین بیان می‌کنند: "جامعه‌ی که بر مبنای شرک بنا شده باشد، طبقات انسان هم جدا و بیگانه‌ی از یکدیگر است. وقتی در یک جامعه‌ی شرک آلود، ربط انسان‌ها به مبدأ هستی و نیروی قاهر و مسلط عالم مطرح می‌شود، به طور طبیعی و قهری، در این جامعه انسان‌ها از هم جدا می‌افتند؛ یکی به یک خدا، دیگری به خدایی دیگر و سومی هم به خدایی دیگر. جامعه‌ی که بر مبنای شرک باشد، میان آحاد و طوایف انسان، یک دیوار غیر قابل نفوذ و یک دره‌ی جدایی غیر قابل وصل وجود دارد (بیانات، ۱۳۶۸/۹/۲۹)

نتیجه‌گیری

امام خامنه‌ای از جمله اندیشمندان به نام جهان اسلامی است که آراء و اندیشه‌های ایشان در این سال‌ها بسیار مورد توجه مردم کشورهای مختلف قرار گرفته است. ایشان با درایت خویش و با درک مقتضیات زمان، همواره ضرورت توجه به مسائل نوظهور را در رأس برنامه‌های خود قرار داده است. یکی از آن‌ها مسأله «تمدن نوین اسلامی» است که تحقق آن طبعاً ضرورت توجه به مسائل نوینی را می‌طلبد. زیرا در زمان کنونی، تمدن اسلام به عنوان اصلی‌ترین و جدی‌ترین رقیب ایدئولوژیک نظام لیبرالیستی غرب است که می‌توان تبلور آن را در تشکیل حکومت اسلامی آن هنگام که معنویت، دین و خدا به حاشیه حیات انسانی کشیده و حتی از آن حذف شده بود. تمدن مدرن غرب یک مبنا و مدل معرفتی دارد که برای تحقق آن نیز یک مدل اجرایی و خارجی تعریف کرده است.

بدون شک حضور موفق در عرصه سیاسی و هدایت یک انقلاب نوپا در راه کمال و ترقی همه جانبه با وجود دشمنان گوناگون داخلی و خارجی، بر اساس یک مدل نظری و عملی قوی و منسجم ممکن است. بررسی سه دهه در فضای نظر و عمل مقام معظم رهبری نشان از نظام هماهنگی دارد به گونه‌ای که اجزایش یک کل نظام‌مند را تشکیل می‌دهد که ادامه‌دهنده گفتمان فکری علمای گذشته و استمراربخش گفتمان امام خمینی(ره) است و با رویکرد اجتهادی به مسایل معاصر می‌پردازد. در پایان باید توجه کرد که پژوهش حاضر درآمدی است بر اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری در طراحی و تحقق جامعه اسلامی در مسیر نیل به تمدن نوین اسلامی، لذا ضروری است طرح‌های پژوهشی عمیق و کلان در این حوزه، مورد توجه جامعه علمی کشور قرار گیرد.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. اسپریگنز توماس (۱۳۹۸). **فهم نظریه های سیاسی**، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: نشر آگه.
۴. برزگر، ابراهیم (۱۳۸۹). «ساختار فهم اندیشه سیاسی اسلام»، **فصلنامه اندیشه سیاسی**، سال

۵. بشیریه، حسین (۱۳۷۶). **تاریخ اندیشه سیاسی در قرن بیستم**، تهران: نشر نی.
۶. **بیانات مقام معظم رهبری** رجوع شود پایگاه حفظ و نشر آثار: <http://farsi.khamenei.ir>
۷. حقیقت، سیدصادق (۱۳۹۲). **مبانی اندیشه سیاسی در اسلام**، قم: دانشگاه مفید.
۸. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۶). **پیشوای صادق (علیه السلام)**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۹. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). **طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن**، تهران: نشر مرکز صهبا.
۱۰. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۰). **انسان ۲۵۰ ساله**، تهران: نشر موسسه ایمان جهادی مرکز صهبا.
۱۱. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۸). **جریان شناسی فکری ایران معاصر**، قم: موسسه فرهنگی حکمت نوین.
۱۲. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۸). **منظومه فکری (نظام بینشی، منشی و کنشی) آیت الله العظمی خامنه‌ای**، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
۱۳. خوانساری، محمد (۱۳۹۷). **منطق صوری**، تهران: نشر دیدار.
۱۴. رجایی، فرهنگ (۱۳۷۲). **تحول اندیشه سیاسی در شرق باستان**، تهران: نشر قوم.
۱۵. رستمی، سجاد (۱۳۹۵). **اندیشه سیاسی آیت الله خامنه‌ای**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۶. سیلانی، علیرضا (۱۳۹۶). **درآمدی بر فلسفه سیاسی مقام معظم رهبری**، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۷. شکوری، ابوالفضل (۱۳۷۷). **فقه سیاسی اسلام**، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۸. صلیبا، جمیل (۱۳۷۰). **واژه‌نامه فلسفه و علوم اجتماعی**، ترجمه کاظم برگ نیسی و صادق سجادی، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۹. عارفخانی، احمد (۱۳۸۷). **اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری**، قم: مرکز پژوهش‌های صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
۲۰. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۴). **اندیشه سیاسی در جهان اسلام معاصر**، تهران: امیر کبیر.
۲۱. عنایت، حمید (۱۳۶۲). **اندیشه‌ی سیاسی در اسلام معاصر**، ترجمه خرمشاهی، تهران: خوارزمی.
۲۲. غفاری مصطفی (۱۳۹۶). **از نیمه خرداد؛ طرحی از اندیشه و رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۲۳. فخر زارع، سید حسین (۱۳۹۳). «جامعه از منظر قرآن»، **پژوهشنامه معارف قرآنی**، دوره ۵،

- ۷۲ □ فصلنامه علمی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره پیاپی ۳۳، تابستان ۱۳۹۹
شماره ۱۶، بهار، صفحه ۹۳-۱۲۲
۲۴. کرمی جوان، عبدالله (۱۳۸۴). **خورشید انقلاب؛ شرح حال و خاطرات حضرت آیت الله خامنه ای**، تهران: احمدیه.
۲۵. گروه جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۷۳). **درآمدی بر جامعه‌شناسی؛ تاریخچه جامعه‌شناسی**، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
۲۶. محمدی لرد، عبدالمحمود (۱۳۹۲). «مدل تحلیل راهبردی در اندیشه مقام معظم رهبری»، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، سال شانزدهم، شماره چهارم، زمستان
۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۴). **جامعه و تاریخ**، چاپ هفدهم، تهران: انتشارات صدرا.
۲۸. محسن مهاجرنیا (۱۳۸۰). **اندیشه سیاسی فارابی**، قم: بوستان کتاب.
۲۹. مظفری، آیت (۱۳۸۶). **اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری**، تهران: زمزم هدایت.
۳۰. موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (۱۳۸۱). **ویژه نامه؛ آب، آینه و آفتاب**، قم.
۳۱. واعظی احمد (۱۳۸۵). **حکومت اسلامی: درسنامه اندیشه سیاسی اسلام**، حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت.